

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Gál Judit

DALMÁCIA HELYE AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

GÁL JUDIT

DALMÁCIA HELYE
AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigunt

PÁL FODOR, ANTAL MOLNÁR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2020

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

GÁL JUDIT

Dalmácia helye
az Árpád-kori Magyar Királyságban

A magyar királyi hatalomgyakorlás
dalmáciai jellemzői

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2020

A kötetet lektorálta: Weisz Boglárka

© Gál Judit, 2020

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020

ISBN 978-963-416-231-5, ISBN 978-963-416-325-1 (PDF)

ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató

A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette

Nyomdai előkészítés:

BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető és kiadói szerkesztő: Kovács Éva

Borító: Böhm Gergely

Tördelés: Hudecz Andrea

Térképek: Gál Judit, Péntes Szabolcs

Nyomdai munka: Séd Nyomda Kft., Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	7
I. Bevezetés	9
II. Társadalomtörténeti és politikatörténeti háttér	11
III. A királyi hatalomgyakorlás és az egyház	21
1. A dalmáciai egyházszervezet átalakulása	21
1.1. A dalmáciai egyházszervezet a magyar hódítás előtt	21
1.2. Dél-Dalmácia egyházi viszonyai a 12–13. században	24
1.3. Észak- és Közép-Dalmácia egyházszervezetének átalakulása	29
1.4. A dalmáciai egyházszervezet átalakulásának jellemzői	37
2. A dalmáciai főpapok a Magyar Királyságban	37
2.1. A dalmáciai főpapok a magyar uralom előtt	38
2.2. Magyar kötődésű főpapok Dalmáciában	41
2.3. A magyar uralom és a dalmáciai főpapok választása	50
2.4. A dalmáciai főpapok szerepe a királyi hatalomgyakorlásban	53
3. A királyok és hercegek egyházi adományai	58
3.1. A megvizsgált uralkodói és hercegi adományok	58
3.2. Az uralkodói adományok időbeli jellemzői	61
3.3. Az uralkodói adományok térbeli jellemzői	63
3.4. Az adományok tartalmi jellemzői	66
3.5. Az adományok szerepe az udvar és a városok között	67
3.6. Az adományok a kommunális fejlődés tükrében	70
3.7. Az uralkodói és hercegi adományok tanulságai	75
4. A magyar egyházpolitika az Adriai-tenger keleti medencéje hatalmainak tükrében	77
4.1. Egyházszervezeti változások	80
4.2. Egyházi adományok	81
4.3. A főpapok választása	84
4.4. A magyar egyházpolitika tanulságai	87

IV. A királyi hatalomgyakorlás és a kommunák	89
1. Dalmáciai városkiváltságok az Árpád-ház uralkodása alatt	90
1.1. A privilégiumok hitelességének kérdése	90
1.2. Az Árpád-kori dalmáciai városkiváltságok jellemzői	97
1.3. A privilégiumok helye Dalmáciában és a Magyar Királyságban	101
2. A magyar királyi hatalom képviselői: a szlavón hercegek	106
2.1. András dalmát-horvát hercegsége	107
2.2. A dalmáciai városok és egyházaik szerepe András és Imre harca során	109
2.3. Szlavón hercegség 1205 és 1270 között	113
3. A magyar királyi hatalom képviselői: a szlavón bánok	117
3.1. A horvát-dalmát báni hivatal kezdetei és az „egész Szlavónia bánja” cím meggyökeresedése	118
3.2. Horvát-dalmát bánok András hercegsége idején	122
3.3. A szlavón bánok és helyetteseik 1205 és 1270 között	125
3.4. A szlavón bánok és a dalmáciai városok kormányszata 1242 és 1270 között	128
4. Királyi reprezentáció	132
4.1. A középkori ünnepélyes bevonulások	132
4.2. A magyar királyi és hercegi látogatások	133
4.3. A magyar királyi és hercegi ünnepélyes bevonulások	137
5. A királyi hatalom meggyengülésének kora	147
5.1. Dalmácia igazgatása a 13. század utolsó harmadában	147
5.2. A Subicsok felemelkedése és hatalomátvétele	149
V. Zárzó	155
Bibliográfia	161
Melléletek	175
Iohannes Lucius forrásgyűjteménye	175
A dalmáciai településnevek különböző nyelvű változatai	181
A magyar uralkodók és hercegek dalmáciai adományai	183
Személynévmutató	185
Földrajzinév-mutató	191
Térképek	195

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A történelem iránti érdeklődésemet elsősorban nagymamámnak köszönhetem, aki saját gyerekkoráról szóló történeteivel elvetette bennem a múlt megismerése iránti vágyakat a magjait. A Balkán sokszínű, olykor misztikus világa, különösen Horvátország, már korán magával ragadott. A gyerekkorom nagy részét az 1990-es években töltve meghatározó élmények voltak a délszláv háborúkról szóló tudósítások, de még inkább az 1998-as labdarúgó-világbajnokság. A függetlenné válása óta első megmérettetésén részt vevő, végül bronzérmes horvát válogatottnak együtt szurkoltunk édesapámmal, és szinte ekstázisban örültünk a hányattatott sorsú ország sikereinek. Családi kötődéssel ugyan nem rendelkezem a Balkánon, de ez olyan meghatározó pillanat volt gyerekkoromban, ami végül odáig vezetett, hogy az egyetemi éveim kezdetén hamar tudatosult bennem, hogy ezzel az országgal, illetve elsősorban a középkori Dalmáciával szeretnék foglalkozni történészként. Már három éve kutattam a Tengeremellék városait, amikor 2013-ban életemben először eljutottam Horvátországba, és a régóta nem látott havazásban sorban fedezhettem fel a zágrábi könyvtárakat és levéltárakat. Az évek során Horvátország, különösen Zágráb és Split, a második otthonomná vált, ahol nemcsak szakmai élményekre, hanem igazi barátságokra is szert tehettem.

Egyetemi tanulmányaim során olyan szerencsés helyzetben voltam, hogy egyszerre több mester is segítette pályámat, és olyan „tanítók” hatottak rám önálló szakmai életem kezdetén, akiknek hála megtaláltam a saját utamat és köszönettel tartozom. Körmendi Tamás mesterszakos hallgató koromban és doktori tanulmányaim során is témavezetőm volt, aki irányt mutatott, tanácsot adott, és ha kellett, megadta az önálló kutatóvá váláshoz elengedhetetlen szabadságot. Szende Katalin és Thoroczkay Gábor egyetemi pályám egy-egy szakaszán témavezetőim voltak. Kati iránymutatásai segítettek a várostörténeti kutatásaim során, Thoroczkay tanár úr pedig a társadalomtörténeti megközelítést alapozta meg alapszakos hallgató koromban. Csaplár-Degovics Krisztián, akit nemcsak egykori témavezetőmnek, kollégámnak, hanem mára barátomnak is tekintek, az a személy, akinek a hatására a Balkán történetével kezdtem foglalkozni, előbb a középkori Szerbiával, majd végül Dalmáciával. Krisztián tanított meg arra, hogy mennyire fontos megtanulni egy vagy több kelet-európai nép nyelvét, és a valódi kutatók közötti párbeszéd eléréséhez átlépni és lebontani az egymás közötti határokat. Damir Karbićot, bár hivata-

los formában nem volt soha témavezetőm, mégis mesteremnek tekintem. 2013 januárjában, életem első horvátországi kutatóútján gyakorlatilag ismeretlenül és értesítés nélkül kopogtattam be az intézetük ajtaján, ott pedig nemcsak segítőre, hanem igazi mentorra is találtam Damir személyében, aki, ha kellett, hosszú órákat töltött a Dalmáciával kapcsolatos kérdéseim megbeszélésével. Kedves Körmendi és Thoroczky tanár urak, Kati, Damir és Krisztián, ezúton szeretném megköszönni még egyszer, hogy a tanítványuk, tanítványotok lehettem. Köszönettel tartozom mellettük Draskóczy István tanár úrnak a tanulmányaim kezdete óta nyújtott ösztönzésért. Szintén különös hálával tartozom horvát kollégámnak, Mirko Sardelićnek a bátorításért. Szeretném megköszönni Sándor Bencének és Fehér Lászlónak azt, hogy gimnáziumi tanáraimként elindítottak a történelmi pályán. Rendkívüli hálával tartozom Péntes Szabolcsnak, aki a könyvhöz tartozó térképeket és városalaprajzokat készítette. Köszönöm szüleimnek, keresztszüleimnek, öcsémnek, Ferinek és Petinek, és a tágabb családomnak – különösen Zsuzsinak és Boriskának –, hogy támogattak munkám során. Végezetül hálás vagyok barátaimnak, Belucz Mónikának, Kádas Istvánnak és Tarján Eszternek, akik szakmailag és barátságukkal is hozzásegítettek a könyv befejezéséhez.

Gál Judit

Taktabáj, 2020. szeptember 9.

I. BEVEZETÉS

Miután Könyves Kálmánt 1102-ben Horvátország és Dalmácia királyává koronázták, majd három évvel később elfoglalta a legfontosabb észak- és közép-dalmáciai városokat, kezdetét vette a több mint 800 évig tartó magyar-horvát államközösség története. Az újonnan elfoglalt területek között olyan, több évszázados múltra visszatekintő városok is voltak, amelyek társadalmukat, egyházi és világi igazgatásukat, szokásaikat, városi fejlettségüket és gazdaságukat tekintve jelentősen eltértek a Magyar Királyság bármely más részétől. A dalmáciai városok nem alkottak egy politikai közösséget, így az uralkodónak egyenként kellett meghódoltatni őket, egyezsége jutni a polgáraikkal, és biztosítani a királyi hatalmat a településeken. Könyves Kálmán hódításai után a dalmáciai városok megőrizték különállásukat a királyságon belül: az uralkodók kiváltságokkal garantálták autonómiájuk megtartását, emellett pedig a magyar egyházi vagy világi adminisztráció intézményei is távol maradtak a Tengeremelléktől. Ennek az egyszerre közeli és távoli területnek a megtartása és igazgatása kihívások elé állította az uralkodókat.

Könyvemben arra vállalkozom, hogy a magyar királyok és a dalmáciai városok Árpád-kori kapcsolatait és az uralkodói hatalomgyakorlást megvizsgáljam, ezáltal bemutatva Dalmácia helyét a Magyar Királyságban. A munkám során az a célom, hogy a magyar királyok kapcsolatát a dalmáciai városokkal a magyar és a tengeremelléki társadalom kontextusában mutassam be, emellett pedig külön figyelmet szentelek annak, hogy az Adria-tenger keleti medencéjében jelen lévő más hatalmak politikájával is összehasonlítsam azt. A könyv által vizsgált térbeli keretet Dalmácia adja, ami tágabb értelemben a Kvarner-öböltől a Bojana folyóig – ami a mai Montenegró és Albánia határa – húzódó keskeny tengerparti sávot, valamint a szigeteket jelöli.¹ A dolgozat időkeretének lefektetésekor a vizsgálat kezdetét 1091-ben határoztam meg, amikor I. László király, elsőként a magyar uralkodók közül, hadjáratot vezetett a horvát trón és egyben a dalmáciai városok megszerzésére. Ez a hadjárat azonban csak részsikereket eredményezett, mert a kunok támadása megakadályozta az uralkodót abban, hogy a dalmáciai városokat is elfoglalja Horvátország mellett és megszilárdítsa a hatalmát. A vizsgált téma záró dátumaként

1 Petrovics, „Hungary and the Adriatic Coast in the Middle Ages. Power Aspirations and Dynastic Contacts of the Árpadian and Angevin Kings in the Adriatic Region”, 62–73.

1301-et jelöltem meg, az Árpád-ház kihalását. A vizsgált időszakra esett a magyar–velencei rivalizálás a dalmáciai városokért, ekkor voltak a magyar–bizánci háborúk, keresztes hadjáratok érintették a Magyar Királyságot és Dalmáciát, magyar trónharcokra került sor a területen, a tatárjárás is elérte a Tengeremelléket, a 13. század végén pedig a gyengülő királyi hatalom mellett tartományi hatalmat építettek ki a helyi nemesi családok. A kutatás tárgyát képező közel két évszázad olyan hosszú időszak, amely lehetőséget ad a királyi hatalomgyakorlás változásainak és annak a vizsgálatára, hogy miként reagáltak az uralkodók intézkedéseikben a dalmáciai városok politikai és társadalmi változásaira. A könyv a magyar királyi hatalomgyakorlást és a magyar–dalmáciai kapcsolatokat két fő szempont szerint elemzi, egyrészt a magyar uralkodók, illetve a szlavón hercegek egyházakkal kapcsolatos politikáján, másrészt az uralkodóknak a világi adminisztrációhoz fűződő kapcsolatán keresztül.

II. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÉS POLITIKATÖRTÉNETI HÁTTÉR

A Magyar Királyság és a dalmáciai városok kapcsolatainak kezdete és erősödése a 11. század második feléhez kötődik. Az 1060-as évek közepén Salamon magyar király és Géza herceg együttesen segítettek sógoruknak, Zvonimir horvát bánnak a karantánok ellen, a későbbi horvát királynak, akinek a felesége Ilona volt, I. Béla király lánya.¹ A Magyar Királyság és a horvát–dalmát területek között a kapcsolat az 1090-es évek kezdetén vett fordulatot. Az erős központi hatalmat kiépítő Zvonimir nem hagyott maga után örökösöt, és az 1089-ben bekövetkezett halála után IV. Krešimir király korábban kolostorba vonult, s valószínűleg már idős és beteg rokona, II. István került a horvát trónra. Uralkodása alatt a királyi hatalom gyengült, névlegessé válhatott, és amikor 1091-ben elhunyt, vele együtt kihalt a Trpimir-dinasztia Horvátországban.² A II. István halála után keletkezett hatalmi vákuum miatt zavaros időszak vette kezdetét az Adriai-tenger keleti medencéjének politikai életében, elsősorban Horvátországban, Észak- és Közép-Dalmáciában.³ A horvát nemesek különböző csoportjai más-más uralkodójelöltet támogathattak, köztük lehetett I. László magyar uralkodó, Zvonimir sógora is.⁴ Dragus zárai *prior*⁵ oklevele alapján tudjuk, hogy a magyar király végül 1091-ben vezetett hadjáratot Horvátország és Dalmácia elfoglalására.

László hadjárata, ahogy arra Körmendi Tamás legújabb kutatásai rámutattak, nem pusztán dinasztikus beavatkozás volt a szomszédos ország ügyeibe, hanem gondosan megtervezett külpolitikai lépés. A magyar királynak a nemzetközi helyzet is kedvezett, mivel II. Orbán pápa idején újra megindult az investitúraharc, és 1090-ben IV. Henrik német-római császár megkezdte

1 Pauler, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, vol. I, 115.

2 Nikolić Jakus, „Ugarska”, 621.

3 Pauler, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, vol. I, 201.

4 I. László horvát trónra való „meghívásának” hagyománya a horvát középkori elbeszélő forrásokban is megjelent. Spalatói Tamás krónikájában úgy fogalmazott az 1090 körül lezajló eseményekről, hogy egy Horvátországból elmenekült szlavóniai nemes hívta meg László királyt a trónra. A Spalatói Névtelen 14. század körül keletkezett rövid elbeszélő forrása arról emlékezett meg, hogy nemesek egy csoportja Spalatót és egész Horvátországot felajánlotta a magyar uralkodónak. L. *Historia Salonitana*, 94–98.; Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, 321.

5 A *prior* a dalmáciai városok világi igazgatásának élén álló személy volt a magyar hódítást megelőző időszakban.

második itáliai hadjáratát. A térség másik nagyhatalma, Bizánc is le volt kötve ebben az időszakban, ugyanis I. Alexiosz császárnak 1090-ben besenyő támadással kellett szembenéznie.⁶ László valószínűleg a horvát, illetve bizánci kézen lévő tengermelléki területek elfoglalását is célként tűzte ki maga elé, ám a kunok támadása meggátolta e tervének a megvalósítását.⁷ A László király által elfoglalt területek nagyságáról nincsenek egyértelmű forrásaink, a hadjárat után több mint két és fél évszázaddal Spalatói Tamás által írott *Historia Salonitana* nevezhető a legmegbízhatóbb kútfőnknek. Ez a munka arról számol be, hogy László király 1091-ben nem jutott el a Tengermellékre. Ahogy erre Körmendi Tamás is rávilágított, a magyar historiográfia olyan közvetett forrásokból próbálta rekonstruálni az elfoglalt területek nagyságát, amelyekből elsősorban a Magyar Királyság László uralkodásának végi kiterjedésére és a magyar kézen lévő horvát területek nagyságára szolgálhattak adatokkal. Pauler Gyula Dragus *prior* már említett okleveléből kiindulva előbb arra a következtetésre jutott, hogy a középkori horvát állam Zarához közel fekvő részei is László uralma alá kerültek, majd később már az egész Horvát Királyság meghódításáról beszélt. Ez azért is releváns kérdés Dalmácia szempontjából, mivel a horvát államnak több tengermelléki település, többek között Tengerfehérvár is a részét képezte.⁸ Pauler nyomdokait követve később Györffy György is azt az álláspontot képviselte, hogy László hadjárata során elfoglalta Tengerfehérvárt is, noha erre semmilyen forrás nem utal.⁹ A bizonytalanságok ellenére egy dolgot biztosan kijelenthetünk: Dalmácia 1091-ben nem került magyar befolyás alá. László a Horvát Királyság élére unokaöccsét, Álmost helyezte, ám uralma valószínűleg csak névleges volt.¹⁰ Az elkövetkező közel egy évtizedben a horvát belpolitikai válság és a trónöröklés körüli bizonytalanságok tovább folytatódtak, Álmostal szemben pedig helyi riválisok is megjelentek.¹¹

László halálát követően utódja, Könyves Kálmán 1097 tavaszán vezetett hadjáratot Horvátországba, hogy dinasztikus jogait biztosítsa. Kálmán legyőzte a Gvozd-hegységben Péter horvát ellenkirályt, aki elhunyt a harcokban.¹² A dalmát területekre a Magyar Királyság mellett Bizánc is igényt tartott, ám 1097-ben a keresztes hadjárat és a kis-ázsiai ügyek lekötötték, így Dalmácia védelmét a velencei dózséra bízta,¹³ aki felvette a Horvátország és Dalmácia hercege címet.¹⁴ Kálmánnak ekkor még belpolitikai nehézségekkel

6 Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, 130.

7 Körmendi, „Szent László és Horvátország”, 84–88.

8 Pauler, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, vol. I, 157.

9 Györffy, „A „lovagszent” uralkodása (1077–1095.)”, 558.

10 Font, „Megjegyzések a horvát–magyar perszonálunió középkori történetéhez”, 11–25.

11 Ančić, „From the ‘Demigod’ King to the First Ideas About a ‘National Kingdom’”, 61–62.; Ančić, „Desetljeće od 1091. do 1102. u zrcalu vrela”, 246–247.

12 Pauler, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, vol. I, 213.

13 Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, 148.

14 *CDCr*, vol. II, 1–2.

kellett szembenéznie, így nem tudott szembeszállni Velencével, aminek 1097-ben Trau és Spalato is hűséget esküdött. 1098-ban Kálmán és a velencei dózse barátsági szerződést kötöttek, amelynek alapján Horvátország a magyar uralkodó fennhatósága alá tartozott, Dalmácia pedig Velence területe maradt.¹⁵

Kálmán horvátországi hatalmának teljes bebiztosítására öt évvel később került sor, amikor 1102-ben Tengerfehérvárott – a horvát uralkodódinasztia koronázóvárosában – Horvátország és Dalmácia királyává koronázták. Hatalma ekkor, Horvátország mellett, valószínűleg csak Tengerfehérvárra és környékére terjedhetett ki. A főbb dalmáciai városok elfoglalása 1105-ben történt, amikor magyar kézre került Zára, Trau, Spalato városa, valamint a főbb szigetek.¹⁶ A magyar historiográfiában arra a kérdésre, hogy Könyves Kálmán hódítása egy olyan területen, ami bizánci fennhatóság alatt állt, hogyan érintette a magyar–bizánci viszonyt, két egymástól eltérő válasz született Kapitánffy István és Makk Ferenc vitája során. Kapitánffy azt az álláspontot képviselte, hogy 1104 vége óta a bizánci császárt nemcsak keletről, hanem nyugatról, a normannok személyében is támadás fenyegette. Bohemond antiochiai fejedelem 1104 végén Nyugat-Európába ment, hogy keresztes hadjáratot szervezzen Bizánccal szemben, és fennállt annak a reális veszélye, hogy a normann dinasztikus kapcsolatokkal rendelkező magyar királlyal közösen újabb irányból támadhatják meg Bizáncot. Azért, hogy Alexiosz császár ezt elkerülje, közeledni kezdett a Magyar Királyság felé, ami dinasztikus házasság létrejöttét eredményezte, amikor a bizánci trónörökös házasságot kötött László király Piroska nevű lányával. Ez azt is jelenthette a bizánci császárnak, hogy a magyar király megvédi a normannokkal szemben, amiért cserébe megengedte számára, hogy megszállja a kezén lévő Dalmáciát.¹⁷ Ezzel szemben Makk Ferenc azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar hódítás előtt nem volt semmiféle magyar–bizánci megegyezés, és miután Könyves Kálmán elfoglalta a dalmáciai városokat, a bizánci uralkodó nem tehetett mást, mint hogy belenyugodjon a városok elvesztésébe. Makk szerint a magyar hódítás rádöbbenhetette a császárt arra, hogy a normannok és az antiochiaiak mellett a magyarok is fenyegetést jelentenek, ennek elsimítására hozták tető alá a már említett dinasztikus házasságot, valamikor 1105 és 1106 fordulóján. A két ország közötti békét nemcsak a házasság koronázta meg, hanem a császár elismerte a magyar hódítást Dalmáciában, a magyar uralkodó pedig ígéretet tett a normann támadással szembeni védelemre, amire 1107–1108 során sor is került.¹⁸

A magyar király dalmáciai katonai és politikai sikerei után a dalmáciai városok megőrizték viszonylagos önállóságukat, a magyar uralom a velencei-

15 Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, 148.

16 Györfy, „A 12. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikája”, 49.; Makk, *The Árpáds and the Commeni*, 14.

17 Kapitánffy, „Magyar–bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán idején”, 153–169.

18 Makk, „Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához”, 3–15.

nél jóval kedvezőbb volt számukra. Az itáliai városállam ugyanis kereskedelmi riválisuk (is) volt, így a városok kereskedelmét korlátozta, amikor azok uralma alá tartoztak, a magyar uralkodók ezzel szemben védelmet és szabadságot nyújtottak a dalmáciai városoknak, kereskedelmi tevékenységüket nem korlátozták.¹⁹ Kálmán nemcsak a kiváltságok osztásakor szentelt figyelmet Dalmáciának, hanem haláláig háromévente látogatást is tett a területen.²⁰ Kálmán halálát követően, 1116-ban Velence visszafoglalta a dalmáciai területeket, amelyeket II. István 1118-ban megpróbált visszaszerezni ugyan, ám kudarcot vallott, és öt évre békét kötött Velencével.²¹ A béke lejártá után, 1124 körül II. Istvánnak sikerült újra visszafoglalnia a Tengermelléket Zára és az észak-adriai szigetek kivételével, de 1125-re újra az itáliai város hatalma alá kerültek a területek.²² A dalmáciai városok újonnan való meghódítására 1136 körül került sor, amikor II. Béla uralmába jutott a Tengermellék.²³ Ez a terület kisebb volt, mint a Kálmán-kori foglалás, ugyanis Zára és a Kvarner-öböl szigetei továbbra is velencei hatalom alatt maradtak. Zára a velencei uralom ellen többször is fellázadt a 12. század második felében, elsőként 1159-ben, amikor valószínűleg II. Géza magyar király segítségére számított a város. Ezt a lázadást rövid időn belül leverték a velencei seregek, és Zára egészen az 1180-as évekig a kezükön maradt.²⁴ A magyar–dalmáciai kapcsolatokban III. István uralkodásának első éveiben történt jelentős változás. A magyar uralkodó 1162 és 1165 között folyamatosan hadban állt Bizánccal.²⁵ 1165-ben Bizánc elfoglalta Dalmácia középső részét.²⁶ 1166–1167-ben a magyar uralkodó megpróbált visszavágni, és végül sikerült elfoglalnia Sebenicót, illetve környékét.²⁷ 1167 júliusában a magyar uralkodó súlyos vereséget szenvedett a bizánci császártól Zimonymál. A magyar–bizánci béke értelmében a császáré lett többek között Dalmácia területe is.²⁸ 1180–1181-ben, I. Manuél halálát követően III. Béla előbb Közép-Dalmáciát foglalta vissza, majd pedig Zára is újra magyar fennhatóság alá került, emellett pedig délen megszerezte Lagosta és Corzula szigetét, amely korábban nem volt magyar uralom alatt. Velence előbb 1187-ben tett kísérletet arra, hogy visszaszerezze Zárát, de nem járt sikerrel, 1188-ban pedig kétéves fegyverszünetet kötöttek III. Bélával.²⁹ 1192–1193 folyamán Velence újra eredménytelen támadást intézett Zára visszaszerzéséért.³⁰ III. Bélát

19 Fekete Nagy, *A magyar–dalmát kereskedelem*, 9–10.

20 Györffy, „A 12. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikája”, 49.

21 Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 14.

22 Uo. 21.

23 Uo. 18–21., 96–99.

24 Klaić–Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 165.

25 Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 96–98.

26 Pauler, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, vol. I, 394.

27 Sebenicónak adott kiváltság CDCr, vol. II, 115–116.

28 Bizánc és Dalmácia kapcsolatára a 12. században I. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji, 127–153.*; Goldstein, „Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine”, 9–27.

29 Jászay, *Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története*, 20.

30 Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 115–116., 120.

halála után fia, Imre követte a trónon. Imrének uralkodása kezdetétől fogva szembe kellett néznie testvérével, András herceggel, aki 1197-ben a szlavóniai Macseknál vereséget mért bátyjára és magához ragadta a Horvátország és Dalmácia feletti uralmat.³¹

Miután III. Ince kereszties hadjáratra szólította fel a keresztény uralkodókat, 1202 tavaszán a főleg flandriai, francia és német lovagok Velencében gyűltek össze, hogy azok Egyiptomba szállítsák őket. Mivel a szállításért kért árat a keresztiesek nem tudták kifizetni, beleegyeztek abba, hogy cserébe Velence érdekeit fogják segíteni az Adriai-tenger medencéjében. Az első számú velencei cél Zára megszerzése volt, amelyet 1202 októberétől kezdve a kereszties flotta ostrom alá vett és elfoglalt. Amikor a keresztiesek elhajóztak, a záraiak a helyben maradó velencei flottát támadás alá vették, amely miatt a velenceiek a Zárával szemben lévő Ugljan szigetre felépítették erődjüket. Ebben az időszakban a magyar uralkodó kérésére és anyagi támogatásával tíz gálya érkezett, akiket Bernát spalatói érsek bérelt fel, hogy támogassák a záraiakat.³² A segítségükkel a záraiak elfoglalták az új erődöt, azonban a sikerük rövid életű volt. 1204-re Zára újra Velence uralma alá került, és Velence számos hajót küldött azért, hogy megbüntesse a város védelmében segítő spalatói érseket, akinek Spalato közelében lévő palotáját lerombolták.³³ IV. Béla 1242-ben újra elfoglalta Zárát, azonban a magyar hatalom újra rövid ideig tartott. Velence 1243-ban Zárára támadt, IV. Béla pedig Dénes horvát bánt küldte a város segítségére. A sikertelen magyar felmentési kísérlet után a város polgárai elmenekültek, Velence pedig Nona ostromához fogott. A magyar–velencei békére 1244 januárjában került sor. Béla lemondott Záráról, a velenceiek pedig ígéretet tettek arra, hogy nem fogják támogatni András király özvegyét, Beatrixot és fiát.³⁴ A magyar királyi hatalom IV. Béla halála után jelentősen meggyengült Dalmáciában, és ezt a helyzetet Velence is kihasználta. Előbb 1278-ben Faro fogadta el a velencei fennhatóságot, emellett az itáliai állam megszerezte Brazzáat, majd 1280-ban elfoglalta Almissát, megelégtelve a hajóit folyamatosan fenyegető kalózkodat. Bár Közép-Dalmácia jelentős része még mindig magyar kézen maradt, azok fölött a királyi hatalom alig érvényesült, a tenger melléki területek valódi irányítója az egyik legnagyobb hatalmú dalmáciai nemesi család, a Subics lett, amely a tenger melléki tartomány és a dalmáciai városok felett is megszerezte az irányítást.³⁵

A politikatörténeti háttér mellett a dalmáciai városok és a Magyar Királyság kapcsolatának megértéséhez meg kell vizsgálni azokat a társadalom- és intézménytörténeti előzményeket, amelyek Dalmáciát jellemezték a magyar

31 Szabados, „Imre és András”, 85–111.

32 *Illyricum sacrum*, vol. III, 236.

33 *Historia Salonitana*, 151.

34 Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 122–123.

35 Fine, *The Late Medieval Balkans*, 206–207.

foglalást megelőzően. Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy Dalmáciában mely településeket tekintettek városoknak. A magyar középkori joggal szemben a városi rang eléréséhez nem királyi privilégiumokra volt szüksége, hanem annak a kritériumnak a teljesüléséhez, hogy az adott település érseki vagy püspöki székhely legyen. A 9–11. századi dalmáciai településeket – ideértve nemcsak a helyi jogfelfogás szerinti városokat, hanem a nagyobb, akár később várossá vált településeket –, társadalmi és igazgatási rendszerük alapján két jelentősebb csoportra oszthatjuk. Az első csoportba a horvát fejedelmek és királyok fennhatósága alatt álló olyan települések sorolhatók, mint például Nona, Tengerfehérvár, Scardona, vagy a püspöki székhellyel nem rendelkező – így *civitas*nak nem tekintett, de kiemelkedő jelentőségű – Sebenico. Ezen városok, mint a középkori Horvát Királyság tengermelléki területei, a királyok és az ő tisztviselőik, a zsupánok hatalma alá estek, önállóságuk kivívása lassú folyamat volt. Néhány kivételtől eltekintve ezek a települések nem tekintettek vissza késő antik múltra, alapításuk sokszor a horvát uralkodókhoz kötődött. A fenti körülmények miatt a kommunális fejlődés és a városi autonómia kialakulása a késő antik gyökerekkel rendelkező, nem horvát fennhatóság alatt lévő városokhoz képest csak később, nagyjából a 11. században vette kezdetét ezeken a területeken.³⁶

A városok másik csoportjába a 9–11. század nagy részében bizánci hatalom alatt lévő, a városiasodás folyamatában jóval előrébb járó települések tartoztak. Idesorolható például Zára, Spalato, Trau, Ossero, Veglia, Arbe, valamint délen többek között Raguzza és Cattaro is. Ezek a városok jelentős késő antik múltra tekintettek vissza, amely egyrészt jelenthette azt, hogy a város a római kori vagy kora középkori településből alakult ki – ilyen volt Zára, Arbe vagy Trau –, valamint azt is, hogy egy jelentős, az avar vagy szláv betelepülés miatt megsemmisült település lakói menekültek oda, és alapították meg a várost, mint például Raguzát Epidaurum pusztulása után.³⁷ A bizánci fennhatóság alatt álló városok önállósodása és a városi autonómia kialakulása a 10. században már megkezdődött, és ezeken a területeken a későbbiekben a kommunális fejlődés is előrébb tartott a korábban horvát kézen lévő, horvát alapítású városokhoz képest. A legjobb forrásadottságokkal rendelkező Zára esetében kimutatható, hogy a 10. század kezdetén Bizánc gyengülését kihasználva a város egyre nagyobb szabadságra tett szert. Bizánc háttérbe szorulása mellett az is segítette a városokat, hogy a Horvát Királyság megerősödött, és a kapcsolatai, különösen a kereskedelem, fellendültek az Adria partján fekvő településekkel. Ez a gazdasági konjunktúra segítette hozzá a városokat a minél szélesebb autonómia kivívásához.³⁸

36 Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravnopovijesne studije*.

37 Ravančić, „Grad u hrvatskom srednjovjekovlju”, 103–113.

38 Klaić–Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku*, 80–114.

A 9–11. századi dalmáciai városok társadalmáról, a világi adminisztráció felépítéséről források hiányában nagyon keveset tudunk. A kevés adatból arra lehet következtetni, hogy bár voltak különbségek a fejlődés mértékében és jellegében a horvát és bizánci kézen lévő városok között, alapvetően a dalmáciai települések a 11. század végén, a magyar hódítást megelőzően társadalmukat és igazgatásukat tekintve meglehetősen hasonlóak voltak. A városi lakosság társadalmi tagozódását leginkább Zára analógiáján keresztül tudjuk megvizsgálni, a település viszonylag gazdag forrásadottságának köszönhetően. Elmondható, hogy a városi társadalom alapvetően laikusokból és a klérusból állt a kora középkorban, utóbbiak a városi bíróság hatásköre alól mentesültek. A 10. században megindult a társadalmi rétegződés, ennek okait elsősorban a meggyengülő bizánci hatalomban és a horvát uralkodók megerősödésében kereshetjük ugyanúgy, ahogy a városi autonómia növekedését. A városok és a hátság közötti kereskedelem fellendülése és a gazdasági fejlődés hatására a polgárságon belül kialakult egy patrícius réteg. Ez a gazdag réteg igyekezett nemzetségeket kialakítani, és a kezükön összpontosuló gazdasági hatalomnak köszönhetően a városok világi és egyházi tisztségeit is magukhoz ragadták.³⁹ Erre jó példa a zárai Madius nemzetség esete, amelyben számos püspököt és *priort* is találunk. Ez a társadalmi rétegződés, az arisztokrácia létrejötte volt az egyik mozgatórugója a városi autonómia megerősödésének is.⁴⁰

A társadalmi rétegződés megindulásának időszakára tehetjük a bizánci fennhatóság alatt lévő városok, valamint hátságuk közötti – ami a Horvát Királyság területét jelentette – a korábbiaknál szorosabb kapcsolat kialakulását, egyfajta szimbiózis létrejöttét a két terület között. Ez a kapcsolat különösen a 11. században vált erőssé, IV. Krešimir és Zvonimir uralma alatt, akik kiterjesztették befolyásukat a tengermelléki területek felé is. A horvát uralkodók kiváltságokkal támogatták a városokat és az egyházaikat, a településeken pedig feltételezhetjük, hogy az eredetileg otthonos neolatin lakosság mellé egyre több szláv települt be a hátságából. A horvát nemesség szerepe a következő évszázadokban folyamatosan növekedett a városok életében, a 13. századra a nagy hatalmú nemesi családok, mint a bribiri Subicsok, kiterjesztették befolyásukat a városok vezetésére is. A dalmáciai városok esetében a hátságot gazdasági, társadalmi és politikai értelemben sem lehet elválasztani a települések történetétől, ráadásul a városok terjeszkedésével ezeken a területeken a polgárok birtokosok is lettek.

A 9–11. századi városi adminisztráció felépítését források hiányában nem lehetséges teljesen pontosan rekonstruálni, azonban arra utalnak a források, hogy a városok élén a *prior* és a püspök állt, akiket a polgárok választottak a városi gyűléseken, emellett pedig valószínűleg a bírók játszottak

39 Ravančić, „Grad u hrvatskom srednjovjekovlju”, 103–113.

40 Klaić-Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 86–94.

még szerepet a városok irányításában.⁴¹ A dalmáciai városok belső felépítésében és adminisztrációjuk szerkezetében, ahogy az a középkor egészére vonatkozóan kijelenthető, az itáliai városok hatását figyelhetjük meg. A fent említett kettős, egyházi–világi városvezetés az észak- és közép-itáliai városokat jellemezte, ami a 9. században alakult ki.⁴² A városokon belül igen jelentős volt az egyház szerepe, a püspök és általában a klérus a városok világi irányításában fontos helyet foglalt el. A 12. században magyar uralom alá került városok, privilégiumaiknak hála, megőrizhették a belső szerkezetüket, az adminisztráció felépítését, változás csak annyiban figyelhető meg, hogy a város élén álló világi vezetőt *prior* helyett a *comes* címmel illették.⁴³ A *priori*, majd a *comesi* címet néhány kivételtől eltekintve a városi arisztokrácia, illetve a hátszág a városokban is egyre inkább teret nyerő nemessége tartotta a kezében. Ez azt eredményezte, hogy a hivatal viselője nem volt teljesen elfogulatlan a helyi ügyekben, mivel ő maga vagy a családja érdekeit is szem előtt tartotta. A *comes* által vezetett kormányzat fentiekből fakadó, a kommuna stabil működésével kapcsolatos hátrányai különösen akkor ütözködtek ki, amikor az adott kommunán belül társadalmi feszültség vagy akár háborús helyzet alakult ki, mint történt az Spalatóban a 13. század derekán. Ebben a viharos időszakban, Tamás főesperes indíttatására 1239-ben a *comes* által vezetett igazgatási formát felváltotta az Itáliából átvett *podesta*-rendszer, és a város első *podestája* egy anconai polgár, Gargano de Arscindis lett. Ez a rendszer az úgynevezett *regimen Latinorum* volt, egy olyan államigazgatási elképzelés, amelyet itáliai jogtudósok fejlesztettek ki.⁴⁴ A rendszer lényege az volt, hogy a város vezetőjét, a *podestát* a városi gyűlés vagy tanács meghatározott, rövid időszakra választotta, ami általában egy évet tett ki. Emellett fontos eleme volt az új rendszernek, hogy a *podestának* idegen területeiről kellett származnia, és onnan kellett magával hoznia a hivatalnokait, azért, hogy ne lehessen elfogult a város belső ügyeiben. Spalatóban ez a kísérlet nem tudott gyökeret verni, és a város a 13. század második felében visszatért a *comesi* államigazgatásra. A *podesták* azonban nem tűntek el a dalmáciai városokból, szerepük azonban átalakult, a 13. század második felében már úgy jelentek meg, mint a távol lévő *comesek* hivatalnokai és helyettesei, és nem külföldről választott hivatalnokok voltak.⁴⁵

A városi fejlődés megindulása a legfejlettebb, egykor bizánci kézen lévő városokban a 12. századra tehető, időben megelőzve a korábban horvát kézen lévő városokat. A 13. században megkezdődött a városi törvények lefektetése, a városok belső igazgatása pedig a kommuna igényei szerint alakult át, az uralkodó abba nem szólt bele. A 13. században kétféle gyűlés alakult

41 Novak, „Comes, potestas, prior, consul, rector, capitaneus i miles grada Splita”, 227–273.

42 Jones, *The Italian City-state: from Commune to Signoria*, 359–440.

43 Novak, *Povijest Splita*, 298–299.

44 Matijević-Sokol, „Regimen Latinorum Arhidakona Tome u teoriji i praksi”, 17–32.

45 Karbić, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred*, 280–282.

ki a dalmáciai városokban: a nagygyűlésen a polgárok széles köre részt vehetett, és a várost érintő általános ügyekkel foglalkoztak, a kisebb gyűlésnek pedig a *comes* és a bírók voltak a tagjai általában. Utóbbi hatásköre változó, de többnyire gyors döntéseket igénylő ügyekkel foglalkoztak. A *comes*nek rendszerint volt helyettese (*vicarius*), aki adott területeken, vagy távollétében az egész városban helyettesítette. A fentiek mellett elmondható még, hogy a kommunák egyik legfontosabb intézménye a jogi írásbeliségért felelős közjegyzői hivatal volt.⁴⁶

⁴⁶ A dalmáciai közjegyzőségekre I. Grbavac, „The Professional Formation of Public Notaries in Dalmatia from the Second Half of the Twelfth Century to the End of the Fourteenth Century”, 285–312.

